

ОСТРІВ БАЙДИ (КАНЦЕРІВСЬКИЙ) ЗА ДЖЕРЕЛАМИ XVI – XX ст.

До складу Національного заповідника «Хортиця» та геологічного заказника «Дніпровські пороги» входить маленький, надзвичайно мальовничий острівець, відомий сьогодні під назвою Байди. Його історія насичена подіями не менше, ніж минуле сусідньої Великої Хортиці, в той час, як багатство топоніміки не має аналогів серед островів Нижнього Дніпра. Численні назви, під якими фігурував острів Байди у джерелах XVI – XX століть, і є головним предметом нашого дослідження.

Острів Байди знаходиться у Старому Дніпрі (Річищі), навпроти північно-західної частини острова Велика Хортиця з лівого боку, та гирла річки Верхня Хортиця з правого боку. Відстань між островами Велика Хортиця та Байди – біля 150 м. Від правого берега Дніпра о. Байди відділений протокою Вирва мінімальною шириною біля 100 м. Вирвою сьогодні називається також прилегле до названої протоки низовинне правобережне урочище. Згідно електронному ресурсу «Вікі-мапія» довжина острова по лінії північ-південь – 565 м, максимальна ширина по лінії схід-захід – 177 м [1]. Згідно Кадастрових планів меж земельних ділянок Національного заповідника «Хортиця», у 2006 р. площа о. Байди дорівнювала 6,5363 га [2]. Північна частина острова носить назву скеля Канцерівська. Вона являє собою вкрите степовою рослинністю підвищене плато площею біля 2 га та висотою над рівнем Дніпра від 10 до 15 м. З півночі на південь поверхня острова поступово знижується, переходячи у вкриту деревинно-чагарниковою рослинністю піщану низовину, висотою 3 – 4 м над водою [3, сс. 6 – 7].

Острів є видатною історичною пам'яткою та унікальним природно-археологічним комплексом Півдня України. Тут зафіксовано культурний шар часів пізнього неоліту, досліджено залишки одного з найдавніших городищ Північного Причорномор'я – фортеці катакомбної культури ранньої бронзи. Його укріплення використовувалися за доби пізньої бронзи й раннього середньовіччя. У сер. XVI ст. князем Д. І. Вишневецьким на острові був заснований замок, на місці якого в часи російсько-турецької війни 1735 – 39 рр. розміщено укріплення «Запорозька корабельня» [4, сс. 3 – 4].

Вперше о. Байди, або точніше – територія, частиною якої він був на той час, згадується у щоденнику дипломата Священної Римської Імперії Еріха Лясоти під 4 липня 1594 р.: «А нижче Малої Хортиці, також острова, тут же зовсім близько (там стояв замок, років тридцять тому назад збудований Вишневецьким, а турками й татарами в свою чергу зруйнований) ми причалили до берега. Біля цього острова течуть до Дніпра з руської сторони (з правого боку Дніпра – авт.) три

невеликі річки, всі називаються Хортицями, і звідси обидва острови (Велика й Мала Хортиці – авт.) отримали назву» [5, сс. 222 – 277].

Укріплення, збудоване у 1550-і роки князем Д. І. Вишневецьким, позначене на карті «Точний опис Великого Князівства Литовського ...», виданій коштом князя Миколая-Христофора Радзивіла у 1613 р. Умовна позначка укріплення на карті супроводжується написом, розміщеним у картуші: «Хортиця. Це – місце біля Бористену. Тут колись Дмитро Вишневецький, герой, уславлений старовинністю роду й ратними трудами, спорудив для себе базове укріплення, а [зовнішню] половину цього місця, захищеного самою природою, оточив стіною, щоб мати змогу довше стримувати наступ сил князя, інакше – хана Перекопу та всієї його орди [Так було], аж доки Вишневецький, позбувшись унаслідок тривалої облоги потрібних харчових запасів, мусив поїсти коней, а потім, спустившись на човни, подолати пороги й вивести неушкодженими всіх своїх людей до Черкас» [6; 7, с. 88].

У контексті нашого дослідження звертають на себе увагу дві надзвичайно характерні деталі. По-перше, позначка укріплення розміщена на правому боці Дніпра, а не на якомусь острові посередині ріки. По-друге, хоча на карті поряд з укріпленням і позначений острів Хортиця (Chorcusczki ostrow), однак у наведеному тексті та Хортиця, де розташоване укріплення, названа саме «місцем біля Бористену», але не островом. Розбіжності у свідченнях Еріха Лясоти та карти Радзивіла можуть пояснюватися змінами топографії ріки під впливом сезонних коливань рівня води у Дніпрі, що підтверджується низкою пізніших картографічних і нарративних джерел.

За переказами, записаними у кін. XIX ст. Я. П. Новицьким від менонітів місцевих колоній Хортиця, Розенталь і Острів Хортиця, у II пол. XVIII ст. при гирлі р. Верхня Хортиця був острів Мало Хортицький, названий також урочищем Хортицький Степок, а пізніше – Schweinskopf («Свиняча голова» – авт.). Площа його, за розповідями козаків, дорівнювала 400 – 500 десятин (437 – 546 га – авт.) [8, сс. 179 – 180]. Це – великий підвищений простір трикутної форми, східна межа якого простягається на понад 2 км вздовж русла Старого Дніпра від урочища Царська Пристань на півночі, до гирла р. Верхня Хортиця на півдні. З північного заходу Хортицький Степок обмежений Верхньохортицьким річищем. По цій долині довжиною біля 2,3 км в минулому проходив один з двох рукавів р. Верхня Хортиця. З південного заходу протягом біля 2,8 км урочище обмежується сучасним руслом р. Верхня Хортиця [1].

За свідченнями інформаторів Я. П. Новицького, внаслідок спустошливої повені, що трапилася «років за 15 перед Очаківською (1788 р.) зимою», піщані кучугури навколо урочища Хортицький Степок були знесені, і цей вирваний стихійною силою простір запорожці назвали Вирвою. З того часу скеля Канцерівська щорічно у квітні-травні омивалася річищем Вирвою та набувала вигляду острова. Сам Я. П. Новицький ототожнював урочище Хортицький Степок з островом Мала Хортиця, згаданим у щоденнику Еріха Лясоти [8, сс. 180 – 181].

Цілком імовірно, що катастрофічна повінь, яка призвела до вище згаданих наслідків, або мала місце дещо раніше вказаного Я. П. Новицьким часу, або повторювалася періодично. На таке припущення нашої уваги свідчення С. І. Мишецького. Як відомо, автор «Історії про козаків запорозьких», написаної у сер. XVIII ст., також широко використовував у своїй праці давні козацькі перекази:

«Против оных трех рек Хортиц, в реке Днепре, имеетя великий остров, называемый Хортиц, на котором издревле была Запорожская Сечь. А потом

как Поляки шли войною на Россию в 1630-м году, тогда Запорожские казаки были под Польшею, и один Запорожский воин прозываемый Сагайдачный, на оном острове построил фортецию, а по их званию окоп. Сказывают, в то время оной Хортиц не был остров, но соединенная степь, но уже по том от сильных вешних вод, в низких местах сильною водою прорыло и учинило Хортицким островом» [9, с. 68].

У наведеному фрагменті мова йде про острів Велику Хортицю. Однак, згадка легендарної «Запорозької Січі» та «окопу» дає підстави припускати, що в цьому народному переказі інформація про один об'єкт була помилково перенесена на інший. У цьому зв'язку вважаємо також доцільним навести кілька фактів, які, на нашу думку, проливають світло на походження архетипу «Січ на Хортиці».

Острів Хортиця, без уточнення — Велика чи Мала — названо місцем перебування Д. І. Вишневецького у «Польській хроніці» Йоахима Бельського (1586 р.) [10, с. 327]. Шимон Старовольський у праці «Лицарство польське» (1628) навіть називає Хортицю островом Вишневецьким [10, с. 379]. У присвяченій подіям 1590 – 1591 рр. поемі Мартина Пашковського «Історії турецькі та змагання козацькі з татарами» (1615 р.) Хортиця названа серед кількох урочищ, де козаки перебувають протягом року, переходячи з місця на місце:

«... Звідти ж, коли робацтво встає — відходять на літо у свої звичайні краї — до Хортиці, на скелю велику ...» [11, с. 49].

На «Карті ріки Дніпру від Київа до Хортицького острову...» створеній Даніілом де Боскетом у 1742 р., у долині р. Верхня Хортиця, недалеко від берега Старого Дніпра поставлено напис: «Запорожская Сеч» [12].

Нарешті, маємо згадку про «Стародавню Січ» у народній думі «Розмова Дніпра з Дунаєм»:

«... Города бусурменски плюндрували,
Огнем, мечем воевали.
Серебра-злата по достатках набирали,
До речки Хортеци прибували,
Велику переправу собі мали,
До стародавней Сечи поспешали,
У стародавней Сечи очертою седали,
Серебро и злато турецке на три части паювали ...» [13, с. 87].

У цьому фрагменті привертає увагу згадка малої річки Хортиці, в той час, як сусідній Дніпро не згаданий. Ця деталь стає зрозумілою, якщо припустити, що мова йде про повернення козаків саме на Малу Хортицю: повертаючись з походу на «города бусурменські», рухаючись з півдня на північ правим берегом Дніпра, можна було потрапити на малохортицьке укріплення, або «Стародавню Січ», тільки переправившись через річку Хортицю.

Наведені факти, на думку автора, пояснюють походження легендарної «Січі на Хортиці» внаслідок трансформації образу козацького укріплення на Малій Хортиці у народних переказах.

На деяких російських картах XVIII ст. на правому березі Дніпра поряд з о. Хортиця позначена «Запорожская верфь или Малая Хортица». Це, наприклад, «Генеральная ландкарта от Киева по реке Днепру до Ачакова ...» 1754 р. [14] та «Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елисавет градской и Екатерининской провинций ...» 1773 р. [15]. Нарешті, як вже було сказано вище, Малу Хортицю цілком однозначно локалізували в районі нижньої течії та гирла

р. Верхня Хортиця інформатори Я. П. Новицького у кін. XIX ст. [8, с. 180]. Отже, протягом кількох століть згаданий топонім був у вжитку серед місцевого населення безперервно. Та, незважаючи на це, у кін. XIX ст. з'явилася безпідставна на думку автора цих рядків гіпотеза Л. В. Падалки щодо локалізації Малої Хортиці на правобережному Кічкаському мисі, підтримана пізніше низкою дослідників [16, сс. 261 – 265; 17, сс. 76 – 78; 18, сс. 120 – 132; 19, с. 215].

Під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. на о. Хортиця та у навколишніх урочищах розташовувалися укріплення Хортицького ретраншементу – опорної бази російсько-козацьких військ. Складовою частиною цього ретраншементу була Запорозька корабельня, побудована у 1737 – 1738 рр. [20, сс. 141 – 143]. На тогочасних планах о. Байди, де розташовувалася згадана фортеця, фігурував під назвами «Вышних Хортиц» та «Верхний Хортицкий». Ці назви обумовлені тим, що острів знаходився поряд з гирлом р. Верхня Хортиця («р. Высшее Хортица»). Згідно планів у 1737 та 1739 рр. площа острова була більша за сучасну приблизно у 2,5 рази за рахунок нині змитої піщаної низовини з західного боку. У північній, широкій частині протоки між островом і правим берегом Старого Дніпра знаходилися два маленьких, вкритих рослинністю острівці та піщані мілини. Нижче за течією протока сильно звужувалася [21; 22].

Іншу ситуацію бачимо на «Плані знятому на ріці Дніпро Хортицькому острову ...», створеному у 1780-і рр., коли Хортиця була частиною рангової дачі князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського. Тут непоіменований острів навпроти гирла р. Верхня Хортиця має обриси, дуже близькі до сучасних. Вище за течією Старого Дніпра показані нині не існуючі гирло північного рукава р. Верхня Хортиця, острівець видовжених обрисів проти нього та прилеглий «Залив Хортицкий» [23]. У «Атласі ріки Дніпра ...» 1784 р. сучасний о. Байди носить назву «Вирва». Тут він зусібіч оточений піщаною мілиною [24, с. 90].

У 1789 р. на р. Верхня Хортиця за запрошенням російського уряду прибули перші 34 менонітських родини з міст Данціґа та Марієнвердера (Західна Прусія). Ними була заснована колонія Хортиця (Chortitza). Наступного року південніше колонії Хортиця ще 20 родин менонітів заснували колонію Розенталь (Rosenthal). За останньою також закріпилася паралельна українська назва Канцерівка (варіанти – Канцеровка, Канцерка) [25, сс. 409, 496; 26, с. 43]. Оскільки дніпровський острівець поряд з гирлом р. Верхня Хортиця належав до земель цього населеного пункту, серед українців він отримав відповідну назву – Канцеровський або Канцерський. Так само називається і скеля, яка знаходиться на острівці [27, с. 142; 28, с. 202; 29, с. 70; 30, с. 65; 31, с. 43].

Свою українську назву згадана менонітська колонія отримала за місцезнаходженням на однойменній балці Канцерівка (Канцерка) – складовій розгалуженої балкової системи р. Верхня Хортиця [32]. Назва балки, у свою чергу, походить від прізвища запорозького козака Канцири-Гурченка, який жив там у кін. XVIII ст. За свідченнями місцевих менонітів-інформаторів Я. П. Новицького, Канцира-Гурченко тримав коней, худобу та пасіку, мав найманих робітників. У 1795 р. він з товаришами вимушений був переселитися на лівий берег Дніпра, у село Вознесенку поряд з Олександрівською фортецею [8, с. 182].

Зауважимо, що існують інші версії походження назви Канцерівка. Так, В. Г. Фоменко припускає, що вона пов'язана з якоюсь кривавою подією, що відбулася тут у давнину. Назва балки, за його словами, походить від тюркського слова «кансира», що перекладається, як «та, що кровоточить» [18, с. 135]. Версія

Ю. П. Князькова пов'язана з «фактично канцлером Росії» князем Г. О. Потьомкіним-Таврійським, якому в 1780-і роки належали ці землі [33, с. 194]. Варіант назви «Канцлерка» зафіксований у журналі подорожі Катерини II до Криму 1787 р.: «После обеда, пройдя балку Канцлерку, в слободе Хортицах, принадлежащей тайному советнику и камергеру Черткову, был ночлег» [34, с. 277]. Але слід зазначити, що Г. О. Потьомкін ніколи не носив титулу канцлера [35, сс. 728 – 730]. Крім того, сумніви щодо зазначеної версії викликає наявність топоніму Канцлерка (балка, правий доплив Дніпра нижче Будильського порогу) на плані 1780 р. [36]. На думку автора, скоріш за все, у цьому випадку наявне звичайне спотворення незрозумілої назви. Подібних прикладів чимало: в «Атласі ріки Дніпра ...» 1784 року о. Хортицький (Хортиця) названий «Хитрицкой» [24, с. 91], академік А. Х. Лерберг острів Гавиний називає «Гавенной» [37, с. 276].

О. С. Афанасьев-Чужбинський у сер. XIX ст. зафіксував паралельну назву о. Канцерівського – Дубовий [27, с. 142]. Поряд з о. Велика Хортиця у Новому Дніпрі відомо ще кілька островів з такою назвою. Перший з них розташований на північний схід від Хортиці, за 430 м від її берега [28, с. 206; 1]. Два інших – Малий та Великий Дубові – були поступово змиті весняними повеннями у II пол. XIX ст. Від них в наш час залишилися скельні лави Скопцева й Перейми та скеля Дубова [31, сс. 34 – 39].

На «Плані острова Хортиці ...» І. Кареліна (1875 р.) о. Канцерівський названий «Маленьким островом». При цьому він показаний, як півострів, відділений від материка тільки двома рукавами вузького струмка, що протікає по балці Канцерській («овраг Канцерский») і впадає у Старий Дніпро. Автор наводить дані щодо топографії острова: «Малый островок лежит в Речище, омывающем его с севера и востока, а с юго-запада отделяется от материка протоком Канцерского оврага. С северо-востока он возвышен, а к западу и отчасти к югу – покат; на южной стороне этой покатости стоит густой дубовый лес, а на западной к Канцерскому протоку – такой же лес из деревьев легких пород. В летнее время, по убыли воды, островок доступен с запада сухим путем. Под ним 12 десятин и 1200 квад. сажень земли» [38, с. 436].

У кін. XVIII – поч. XX ст. місцеві меноніти називали о. Канцерівський *Kleine Kampe* (тобто – Малий Табір), на противагу *Grosse Kampe* (тобто – Великий Табір, Велика Хортиця). Ця назва обумовлена тим, що на обох островах збереглися залишки потужних земляних укріплень Хортицького ретраншементу часів російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. [39; 40].

У нашому розпорядженні є кілька карт і планів, які наочно характеризують зміни топографії острова Канцерівського протягом XIX ст. Так, на Плані Генерального Межування Катеринославської губернії самого початку століття цей непоіменований, вкритий піскуватим ґрунтом острів, цілком відділений від правого берега Старого Дніпра вузькою протокою. В північній частині протоки показано два дрібних острівця типу піщаних кіс [41]. На «Плані колонії Острово-Хортиці» катеринославського губернського землеміра Адамовича (сер. XIX ст.) місце згаданих острівців займає низинна частина о. Канцерівського [42]. Те ж бачимо на Триверстовій воєнно-топографічній карті Російської Імперії II пол. XIX ст. та «Атласі частини ріки Дніпра ...» 1863 р., який, однак, відрізняється доволі невисокою якістю зображення місцевості [32; 43, арк. 16]. На «Плані дачі колонії Хортиці ...» 1867 р. острів показаний, як ділянка правого берега ріки, оточена з трьох боків сухоходом, який заливається водою тимчасово (у експлікації – «Разливъ»). Він

майже цілком вкритий пасовищем (у експлікації — «Выгонъ чистый»). Північна підвищена частина острова — скельна. У протоці між островом та правим берегом Дніпра розташовані дві маленькі піщані коси, вкриті шелюгою [44, спр. 92]. Згідно плану Дніпра, складеному 1881 р., вкритий листяною рослинністю острів з північного заходу з'єднується з материковим берегом піщаною косою, на якій розташовано кілька дрібних озерець [45, арк. 1]. Однак, вже на так званому «Плані Хортицької Січі» Д. І. Яворницького (1888 р.) згадана коса відсутня [28, с. 214].

Починаючи з кінця XIX ст. острову поступово повертається назва Мала Хортиця. Це пов'язане в першу чергу з науковою діяльністю та великим суспільним авторитетом відомого історика Запорожжя Д. І. Яворницького. У своїх працях дослідник висловлює та обґрунтовує гіпотезу щодо ідентичності острова Канцерівського і згаданої Еріхом Лясотою Малої Хортиці. Він також підтримує твердження про тотожність персонажа народної пісні козака Байди і князя Д. І. Вишневецького, висловлене раніше низкою істориків. Описуючи дніпровські острови у межах колишніх запорозьких вольностей, Д. І. Яворницький застосовує назву «Мала Хортиця», незважаючи на те, що вона в його час не була у вжитку ні в офіційних документах, ні серед місцевого населення [28, с. 202; 29, с. 70; 30, с. 65; 46].

Зробивши величезний внесок у дослідження та популяризацію історії запорозького козацтва, в роки радянської українізації Д. І. Яворницький мав у цій царині беззаперечний авторитет. Його праці стали широко використовуватися при написанні численних науково-популярних нарисів і путівників. Зауважимо, що з початком будівництва Дніпрогесу в 1927 р. на Запорожжі спостерігався вибухоподібний розвиток туризму. Достатньо сказати, що за повідомленням газети «За індустріалізацію» від 17 липня 1931 р. тільки у 1929 — 30 рр. Дніпробуд відвідали 204 тисячі екскурсантів, а починаючи з квітня 1931 р. — біля 50 тисяч [47]. Запорозьке козацтво займало не останнє місце серед тем, що висвітлювалися під час десятків тисяч проведених тоді екскурсій. Автор путівників «Від порогів до моря» та «На Днепрострой» М. Філянський, посилаючись на Д. І. Яворницького, повідомляє про Січ, засновану на о. Мала Хортиця Байдою-Вишневецьким [48, с. 40; 49, с. 24]. Ті самі свідчення знаходимо у роботі А. Петражицького «Путівник по Нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 рік» [50, с. 31]. П. Козар у путівнику «На Дніпрельстан через пороги» говорить про фортецю Байди-Вишневецького на о. Мала Хортиця [51, с. 69]. Зважаючи на величезну кількість екскурсантів, назва острову Мала Хортиця почала входити у широкий вжиток. Одночасно, у зв'язку зі створенням Запорізького індустріального комплексу, населення міста Запоріжжя швидко збільшилося у кілька разів, його «старожили» перетворилися на меншість і деякі старі місцеві топоніми, такі, як о. Канцерівський, поступалися новим. Вже на офіційній «Схемі-плані території міста Запоріжжя ...» 1929 р., бачимо «о. Малая Хортица» [52, арк. 11].

Після німецько-радянської війни 1941 — 45 рр. спостерігається поява і поступове утвердження нової, але тісно пов'язаної з попередньою назви острова — Байди. Аж до кін. XX ст. обидва топоніми побутували синхронно, причому неодноразово використовувалися одночасно в тому самому документі. В умовах урбанізації, коли топоніміка, як частина традиційної української культури, втратила актуальність, велику роль у розповсюдженні назви острова, яка побутує сьогодні, відіграли засоби масової інформації, ідеологія та розвиток туристично-екскурсійної справи.

Назву о. Байди, поставлену в лапки, зустрічаємо у газетних статтях краєзнавчого характеру 1945 р. Їх автором є колишній завідувач Кічкаської екскурсійної

бази часів Дніпробуду, екскурсовод В. Г. Александров, який писав також під псевдонімом В. Дніпровський [53; 54]. У статтях В. Г. Архіпкіна, датованих 1953 р., повідомляється про замок-фортецю Байди-Вишневецького на о. Мала Хортиця [55; 56]. У розрахованому на учнівську молодь туристичному путівнику 1962 р. острів знову виступає під іменем Байди [57, с. 25]. Наступні науково-популярні публікації, розраховані на широку аудиторію, показують, що автори 1960 – 80-х рр. не віддавали цілковиту перевагу якомусь одному з двох топонімів. Так, на туристичній схемі з буклету, виданого у 1969 р., позначений о. Байди [58]. В. С. Степанов та І. В. Смирнов (1982) користуються назвою Мала Хортиця [59, с. 94], О. Ф. Сомко та А. С. Ходін (1971), І. Бічук (1981) та Ю. Вілінов (1983) застосовують одночасно дві паралельні назви [60, с. 35; 61; 62]. Зрозуміло, що це обумовлювалося популярністю «козацької» тематики й акцентом уваги на подіях, пов'язаних з іменем Д. І. Вишневецького.

Дуже відрізнялася в цьому питанні позиція В. Г. Фоменка. Відомий запорізький краєзнавець критично ставився до діяльності «представника панівного класу» князя Д. І. Вишневецького, не підтримував гіпотезу щодо локалізації його замку на о. Канцерівському та вважав надання острову імені Байди безпідставним. З цього приводу він писав: «... к сожалению, этому месту казацко-солдатской дружбы наших предков, без малейших причин и доказательств, а только по чьему-то капризу и кем-то выдуманной легенде, стали присваивать название «Байда», которым до 1930-х годов оно не именовалось ни на одном из планов или описаний» [18, с. 118]. Позиція дослідника може пояснюватися його соціальним становищем. В. Г. Фоменко, як відомо, брав активну участь у Громадянській війні на боці Червоної армії, а згодом займав високі керівні посади на промислових підприємствах. Як член комуністичної партії, він свідомо дотримувався певних ідеологічних настанов [63, сс. 77 – 78].

Інший представник партійної номенклатури — заступник голови запорізького облвиконкому М. П. Киценко — в питанні локалізації замку Д. І. Вишневецького та оцінки діяльності князя дотримувався поглядів Д. І. Яворницького, полемізуючи з В. О. Голобуцьким та В. Г. Фоменком [64, сс. 40 – 41]. Зауважимо, що у 1973 р. М. П. Киценко був підданий нищівній критиці й знятий з посади саме за «націоналістичні ухили», викладені, зокрема, на сторінках своєї праці «Хортиця в героїці і легендах». Разом з тим, у широких колах шанувальників історії вона набула надзвичайної популярності й зіграла величезну роль у справі відродження запорізького краєзнавства [65, сс. 132 – 134].

За усними свідченнями запорізьких краєзнавці Ю. А. Вілінова та А. С. Льовіна, вже у 1970-і рр. назва о. Байди, або Байда, міцно утвердилася серед місцевих жителів. Сьогодні вона остаточно закріпилася завдяки появі кількох краєзнавчо-туристичних картографічних видань, присвячених острову Хортиці [66; 67, с. 5; 68; 69].

У офіційному листуванні та документації періоду становлення Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця 1960 – поч. 70-х рр. використовувалися обидві назви: Мала Хортиця і Байди [70, сс. 83, 167, 185, 222 – 225, 292]. Нарешті, в урядових постановах про створення геологічного заказнику загальнодержавного значення «Дніпровські пороги» (1974 р.) та надання заповіднику «Хортиця» статусу Національного (1993 р.) застосовується тільки назва о. Байди (Байда) [71; 70, с. 408].

У II пол. XX ст. за деякими картами фіксується ще одна паралельна назва острова — Гадючий, яка, очевидно, походить від назви місцевої рептилії. Слід

зазначити, що нам не вдалося отримати від місцевих жителів та краєзнавців будь-яких усних свідчень про побутування зазначеної назви в минулому. Вона відома лише за докладними картами району м. Запоріжжя. Як відомо, подібні документи за радянських часів знаходилися під грифом секретності й могли розповсюджуватися серед спеціалістів з історії та топоніміки лише нелегально. Єдине наявне у нашому розпорядженні точно датоване джерело, яке містить назву о. Гадючий — це «Лоцманская карта р. Днепр от г. Запорожья до устья» 1974 р. [72]. Решта джерел — фрагментовані цифрові копії карт, які не мають вихідних даних. Їх можна датувати лише приблизно, спираючись на зображення міських об'єктів, час спорудження яких відомий.

У розпорядженні автора є 4 таких документи. Перший з них — топографічна карта м. Запоріжжя з позначенням назв вулиць, масштабу 1:5000 без вихідних даних. Озера у плавневій частині о. Хортиця на цій карті вже з'єднані між собою протоками внаслідок створення Каховського водосховища, але їх площа поки що менша за сучасну. Отже, актуальність документу — II пол. 1950-х рр.

Наступний документ — фрагмент топографічної карти масштабу 1:15000. Тут позначено парк ім. Т. Г. Шевченка на о. Хортиця, закладений у 1964 р. на честь 150-ї річниці з дня народження поета, але відсутній шосейний міст через Старий Дніпро, введений до експлуатації 1974 р. Отже, карта датується між 1964 та 1974 рр.

Третій документ — фрагмент топографічної карти м. Запоріжжя (о. Хортиця) масштабу 1:5000. На ньому вже позначено згаданий шосейний міст, але ще відсутній однокамерний Дніпровський шлюз, відкритий 1980 р. Отже, актуальність карти — II пол. 1970-х рр.

Останній документ — планшети з топографічним планом частини м. Запоріжжя масштабу 1:2000. Тут позначено вул. ім. Рубана у Хортицькому р-ні, що отримала цю назву 1988 р., та вул. ім. Ворошилова, що була перейменована на вул. Запорозького козацтва у 1990 р. Іншими словами — актуальність документу — кін. 1980-х рр.

Можна з впевненістю стверджувати, що назва о. Гадючий, яка фігурує у всіх щойно згаданих джерелах, на час складання принаймні двох останніх документів була анахронізмом. Як було зазначено вище, вже у 1970-і рр. місцевим населенням широко застосовувалася назва о. Байди, яка побутує й нині. Утвердження цього топоніму в II пол. ХХ ст. зайвий раз підкреслює значення козацької складової у свідомості та історичній пам'яті мешканців міста Запоріжжя.

Бібліографія

1. Вікімапія [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wikimapia.org>
2. Кадастрові плани меж земельних ділянок, розташованих на території Національного заповідника «Хортиця», якому надано земельні ділянки для забезпечення діяльності Національного заповідника «Хортиця» на території о. Хортиця та прилеглих до нього островів та скель Байди, Дубовий, Розтьобін, Три Стоги, Середня, Близнюки на р. Дніпро та урочища Вирва на правому березі р. Дніпро м. Запоріжжя. Книга II // НА НЗХ, спр. 9/175-4018-а.
3. Іллінський В. Є. Попередні підсумки проведених досліджень на острові Байда за період 1990 — 1991 рр. / В. Є. Іллінський // Нові археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К.: Бібліотека «Часи козацькі», 1992. — Вип. 1. — С. 6 — 15.

4. Саєнко В. В. Археологічний комплекс «Острів Байда». Паспорт об'єкта (пам'ятки) культурної спадщини № 080001-н. — Запоріжжя, 03. 09. 2008. — 7 с.
5. Лясота Еріх зі Стеблова. Щоденник / Еріх Лясота // Запорозька старовина. — К. — Запоріжжя : НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. — С. 222 — 277.
6. Magni Ducatus Lithuanie caeterarumque regionum illi diacentium tхаста descхri [pti]o ill[ustri]ssimi ac Excell[enti]ssimi Principis et D[omi]ni D[omini] Nicolai Christophori Radziwil D[ucis] G. Olicae ac in Nieswies Ducis, S[ancti] Rom[ani] imperii Principis in Scilowiec ac Mir Comitis et S[ancti] Sepulchri Hierosolimitani Militis etc. opera cura et impensis facta ac in lucem edita (Точний опис Великого Князівства Литовського та інших суміжних з ним земель, здійснений і виданий працею, старанням і коштом ясновельможного найсвітлішого князя і пана, пана Миколая-Христофора Радзивіла, князя на Олиці Несвіжу, графа Священної Римської Імперії на Шиловці й Мирі, рицаря Священного Єрусалимського Гробу і т. ін.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://vkraina.com/ua/maps#1613_2
7. Люта Т. Мапа Великого Князівства Литовського 1613 р. Миколая-Христофора Радзивіла / Т. Люта // Пам'ятки України. — 1996. — № 2. — С. 81 — 88.
8. Новицкий Я. П. С берегов Днепра (очерки Запорожья). Путевые записки и исследования / Я. П. Новицкий // Твори. — Запоріжжя : АА Тандем, 2007. — Т. 1. — С. 48 — 183.
9. История о казаках запорожских, как оные издревле зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятца, сочиненная от инженерной команды. — Одесса : в городской типографии, 1852. — 92 с.
10. Вирський Д. С. Річпосполитська історіографія України (XVI — середина XVII ст.) / Д. С. Вирський. — К. : Інститут історії України НАН України, 2008. — Ч. 2. (Додатки). — 466 с.
11. Вирський Д. С. Географія Запоріжжя: за описами М. Пашковського (1615) та С. Шимановського (1642) / Д. С. Вирський // Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 2012. — Вип. 12. — С. 42 — 57.
12. Карта реки Днепру от Киева до Хортицкого острова с показанием редутов и фарпостов и на оных, число людей, також и лежащих по оно[й] реке местечек и горотков 1742 году [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://parasoma.narod.ru/maps/de_bosket_dnepr_1742.htm
13. Українські народні думи. — К. : Державне видавництво України, 1927. — Т. 1. — 176 с.
14. Генеральная лан[д]карта от Киева по реке Днепру до Ачакова и по степи до Азова, с показанием турецкой области и полсакого владения с роси[й]скою империею границ, сочи[не]на из разных карт в 1754-м году [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://parasoma.narod.ru/maps/maps-images/de_bosket_1754
15. Карта всей Новороссийской губернии с показанием Елисавет градской и Екатерининской провинций дачь. Також прикосновенных двух государств в смежности владениев. Сочинена 1767 году октября, а скопирована 1773 году ноября, 23 дня // Московский государственный исторический музей. Г.О. 4381 № 11.
16. Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского казачества / Л. В. Падалка // Киевская Старина. — 1894. — Т. XLV. — С. 258 — 276.
17. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. — К. : Госполитиздат УССР, 1957. — 463 с.

18. Фоменко В. Г. Хортицкая старина / В. Г. Фоменко // Заповідна Хортиця. Зб. праць. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — Вип. 1. — С. 74 — 150.
19. Сокульський А. Л. Ранне козацтво і Хортицька Січ / А. Л. Сокульський // Заповідна Хортиця. Зб. праць. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — Вип. 1. — С. 209 — 217.
20. Кобалія Д. Р. «Запорозька чайка»: історія однієї знахідки / Д. Р. Кобалія, В. В. Нефьодов. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005. — 168 с.
21. План острова Вышних Хортиц, а где чему быть надлежит, значит под лите-рами // НЗХ НДФ-30656.
22. План Верхнего Хортицкого острова, на котором заложен ретранжамент ко Адмиралтейству для строения судов, названной Запорожская верфь // НЗХ НДФ-30655.
23. План снятому на реке Днепре Хортицкому острову с показанием на оном разно-го леса, лугов, зимовников и другой ситуации // ЦГВИА, ф. ВУА, № 24089 (I-III) 27.
24. Атлас реки Днепра, сочиненной с окуратной описи 1784 го году по имян-ному Ея Императорскаго Величества указу, от вершины ея вниз по течение до впадения в Лиман с присоединением онаго и до Чернаго моря // НБУВ, Сектор картографічних видань. — 95 с.
25. Немцы России. Населенные пункты и места поселения. Энциклопедичес-кий словарь; [Составитель В. Ф. Дизендорф]. — М. : «Эрн», 2006. — 558 с.
26. Браун П. Я. Кто такие меннониты. Краткий исторический очерк / П. Я. Бра-ун. — Гальбштадт : Радуга, 1915. — 77 с.
27. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию / А. С. Афанасьев-Чужбинский. Очерки Днепра. — Спб., 1861. — Ч. I. — 467 с.
28. Яворницький Д. І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2005. — Ч. I. — 266 с.
29. Яворницький Д. І. Твори / Д. І. Яворницький. — Запоріжжя : Тандем-У, 2005. — Т. 2. — 382 с.
30. Яворницький Д. І. Історія Запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. — Львів : Світ, 1990. — Т. 2. — 320 с.
31. Новицький Я. Острів Хортиця на Дніпрі, його природа, історія, старожит-ності / Я. Новицький. — Запоріжжя : РА Тандем-У, 1997. — 88 с.
32. Трехверстовая военно-топографическая карта Российской Империи, ряд XXVII, лист 13. Екатеринославской [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://narod.ru/disk/27462863000/r27.rar.html>
33. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорізький, Новомиколаїв-ський райони) / Ю. П. Князьков. — Запоріжжя : Тандем-У, 2004. — Вип. I. — 340 с.
34. Журнал Высочайшему Ея Императорскаго Величества путешествию из С. Петербурга в Киевъ, из Киева, через Кременчуг в Херсон и Старый Крым, а оттуда через Полтаву в С. Петербург, продолжавшемуся 1789 года Генва-ря с 2 дня Июля по 12 число // ЗООИД. — Одесса : в городской типографии, 1853. — Т. 3. — С. 273 — 288.
35. Ловягин А. М. Потёмкин (кн. Григорий Александрович) / А. М. Ловя-гин // Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауз и А. И. Ефрон. — Спб. : Типо-литография И. А. Ефрона, 1898. — Т. XXIVa. — С. 728 — 730.
36. План реки Днепра с разделением островов значищихся под красками деревьянною к Новороссийской а светлозеленою к Азовской Губернии. Сочи-

нен февраля дня 1780 года. Оригинал подписал Пример Маиор и Землемер Егор Арапов, с коего копировал штата леснаго Землемер Титулярный Советник Иван Мартос // Эварницкий Д. И. Планы части реки Днепра 1779 и 1780 гг. — Екатеринослав, 1905.

37. Лербергъ А. Х. Описание Днепровских низовий и порогов, служащее к объяснению древнейших известий об оных / А. Х. Лерберг // Исследования, служащие к объяснению древней русской истории, А. Х. Лерберга. — СПб. : в типографии департамента народного просвещения, 1819. — С. 263 — 320.

38. Карелин И. Запорожския городища / И. Карелин // ЗООИД. — Одесса, 1875. — Вып. 9. — С. 433 — 442.

39. Der Dnjepr bei Chortitza und Rosentahl. Gezeichnet von N. J. Kroeker [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://chortitza.heimat.eu/Kart/Ka001.htm>

40. Bergen H. Chortitza Colony atlas. Mennonite Old Colony (1867) / H. Bergen. — Saskatoon : Mennonite Historical Society of Saskatchewan, 2004.

41. Генерального плана Екатеринославского уезда часть III. — Масштаб в Английском дюйме 1000 сажен. — Свидетельствовал Старший Землемер Титулярный Советник Соколов. С подлиннаго атласа копировал помощник Виктор Рудольфский.

42. План колонии Острово-Хортицы // НБУВ, Сектор картографічних видань, інв. № 17291.

43. Атлас части реки Днепра от г. Кременчуга до Лимана. — Издание Главного управления Путей Сообщения и Публичных Зданий по изысканиям, произведенным Инженерами Корпуса Путей Сообщения в 1846 и 1859 г. — СПб. : Литография Полторацкого и Ильина, 1863. — 50 л.

44. ДАЗО, ф. 264, оп. 1.

45. Подробные планы участка реки Днепра от Александровска до Лимана. Составлено по исследованиям Днепровской опосной партии, произведенным в 1881 году под руководством Полковника Поликарпова. — СПб. : Издание Министерства путей сообщения. Картографическое заведение А. Ильина, 1886.

46. Романцова Н. І. Князь Д. Вишневецький — козак Байда: наукова дискусія з проблеми / Н. І. Романцова // Схід. — 2007. — № 4. — С. 66 — 69.

47. Снабжение Днепростроя // За Индустриализацию. — 17 июля 1931.

48. Філянський М. Від порогів до моря (дорожні етюди) / М. Філянський. — Харків : Державне видавництво України, 1928. — 99 с.

49. Филянский Н. На Днепрострой / Н. Филянский. — Харьков : Государственное Издательство Украины, 1930. — 55 с.

50. Петражицький А. Путівник по Нижньому Дніпру та Південному Бугу на 1931 рік / А. Петражицький. — Херсон : Червоний штурвал, 1931. — 66 с.

51. Козар П. А. На Дніпрельстан через пороги / П. А. Козар. — Дніпропетровськ : УкО «Іма-прес», 2000. — 152 с.

52. Схема-план території міста Запоріжжя та околишніх залюднених пунктів по стану їх на 15/IX/1929 р. Масштаб 1:25000. — Харків : Проект-бюро НКВС, 1929. — 49 арк.

53. Днепровский В. Экскурсия на остров Хортицу / В. Днепровский // Большевик Запорожья. — 1945. — 22 августа.

54. Александров В. На берегу Днепра (из истории Запорожья) / В. Александров // Большевик Запорожья. — 1945. — 16 сентября.

55. Архипкин В. Г. По родному краю / В. Г. Архипкин // Строитель. — 1953. — 19 июня.
56. Архипкин В. Г. По родному краю / В. Г. Архипкин // Строитель. — 1953. — 20 июня.
57. Чарівними стежками. Туристичні маршрути по Запорізькій області для юних мандрівників. — Запоріжжя : Запорізьке книжково-газетне видавництво, 1962. — 120 с.
58. Походы выходного дня по острову Хортица [ответственный за выпуск Шалалиев Д.]. — Запорожье : Запорожский областной совет по туризму, 1969.
59. Степанов В. С. Мандруйте по Дніпру та його притоках / В. С. Степанов, І. В. Смирнов. — К. : Здоров'я, 1982. — 160 с.
60. Сомко О. Ф. Туристские маршруты Запорожья / О. Ф. Сомко, А. С. Ходин. — Днепропетровск : Промінь, 1971. — 72 с.
61. Бичук И. Рядом с Днепрогэсом / И. Бичук // Днепростроевец. — 1981. — 3 сентября.
62. Вілінов Ю. Напис на скелі / Ю. Вілінов // Комсомолец Запоріжжя. — 1983. — 1 травня.
63. Мірущенко О. П. «Без правди фактів нема правди часу». До сторіччя з дня народження видатного краєзнавця В. Г. Фоменка / О. П. Мірущенко // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2001. — № 1. — С. 77 — 83.
64. Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах / М. П. Киценко. — Дніпропетровськ : Промінь, 1972. — 132 с.
65. Апанович О. Син козацького степу / О. Апанович // Киценко М. П. Хортиця в героїці і легендах. — Дніпропетровськ : Січ, 1991. — С. 119 — 149.
66. Остапенко М. А. Хортиця. Краєзнавчо-туристична карта / М. А. Остапенко, Г. В. Остапенко. — Запоріжжя : ГІС центр «Містобудівник», 2002.
67. Всеосяжна Хортиця. Атлас; [автори: М. А. Остапенко, С. Г. Охріменко, С. І. Татарінцев та ін.]. — Запоріжжя : Дике Поле, 2006. — 23 с.
68. Острів Хортиця. Туристична карта. Масштаб 1:20000. — К. : Укрінжгеодезія, 2006.
69. О. Хортиця. Картографическое краеведческое издание. Масштаб 1:18000. — Запорожье : ГИС центр «Градостроитель», 2012.
70. Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х — 80-х рр. ХХ ст. Збірник документів та матеріалів. — К. : Рідний край, 1997. — 474 с.
71. Рада Міністрів Української РСР. Постанова від 28 жовтня 1974 р. № 500. Київ. Про створення заказників загальнодержавного значення в Українській РСР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/500-74-%D0%BF/page3>
72. Лоцманская карта р. Днепр от г. Запорожья до устья. Масштаб 1:50000; 1:25000. — К. : Главное управление речного флота при Совете Министров УССР. Днепропетровское Бассейное управление водных путей, 1974.

Власов О. Ю.

Острів Байды (Канцеровский) по источникам XVI – XX вв.

В статье, в контексте исторических событий на территории Запорожского края, рассматривается история названий небольшого днепровского островка, носящего сегодня имя Байды. Богатство его топонимики не имеет аналогов среди всех островов Нижнего Днепра.

Vlasov O. Yu.

Baida Island (Kantserovski) According to Sources of 16 – 20-th century

In an article in the context of historical events in the territory of Zaporizhzhya region, discusses the history of the names of small island on the Dnieper, now wearing the name of Baida. The richness of its place names is unique among all the islands on the Lower Dnieper.

Чайка О. В.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЛЕКСАНДРОВСКОЙ ВРЕМЕННОЙ КОМИССИИ
НАРОДНОГО ПРОДОВОЛЬСТВИЯ В ПЕРИОД НЕУРОЖАЯ 1833 – 1834 гг.**

Человек, будучи частью природы, очень зависим от нее. Изменения климата, стихийные бедствия уничтожали плоды труда людей лишая их пищи, вызывая эпидемии и эпизоотии. В любой стране наступление голода было тяжелейшим испытанием, прежде всего для крестьян. Массовая смертность людей от голода и связанных с ним болезней, гибель скота подрывали сельскохозяйственное производство, нередко приводили к опустошению целых регионов. Логично было бы предположить, что главные усилия государства в такие периоды должны были направляться на облегчение участи самой незащищенной категории населения. Но не так решались эти проблемы в средневековой Европе. В ряде городов Франции в период голода еще в XVIII в. беднейшую часть населения, не способную себя прокормить, изгоняли за городскую черту, обрекая на смерть. В других странах в XIX в. организовывали эмиграцию крестьян за океан, чтобы на освобожденных землях создавать более крупные хозяйства. В Российской империи, где существовало крепостное право, ответственность за обеспечение пропитанием крепостных крестьян возлагалась на владеющих ими помещиков. Еще в XVI в. в России правительством принимались указы, обязывающие господ кормить своих холопов. В противном случае крепостным даровали свободу. Помещики должны были обеспечить создание силами крестьян сельских запасных магазинов, для хранения зерна на случай неурожая и при необходимости оказывать своим людям благотворительную помощь. Однако исполнение этих указов было редкостью.

Заботу об обеспечении хлебом казенных крестьян, естественно, должно было брать на себя государство, собиравшее с них налоги. В период правления Петра I на законодательном уровне делались попытки решить продовольственные проблемы в период неурожая. Указом царя от 16 февраля 1723 г. в случае голода проводилась реквизиция — «опись у зажиточных лишнего хлеба для раздачи неимущим взаимы под расписки». В следующем году вышел указ о создании казенных хлебных магазинов в Петербурге, Риге, в городах Поднепровья, на Дону, в Смоленске, Астрахани. Но благие намерения остались только на бумаге. Практически создание казенных хлебных магазинов было осуществлено только при Екатерине II, повелевшей указом от 20 августа 1762 г. «завести магазины во всех городах, дабы цена на хлеб в моих руках была». Хлебные магазины должны были иметь годовой запас зерна.

При наличии огромной территории в империи стихийные бедствия не захватывали все губернии одновременно и, при правильной организации поста-